

ХІІІ.

П і я ц т в о.

ШИНОК має на Україні власну історію, зрозуміло, поганую; нічого доброго не можна й чекати від гаспідського зілля. В старі часи можна було скільки завгодно і кому завгодно гнати горілку, але ще до татарського нападу вельможні люди, в першу чергу самі князі почали користуватись із шинків, хоч владики й попи писали і казали по церквах казання проти піяцтва, яке вже за старі часи почало поширяться у всіх верствах людности; князі з своїми урядовцями і ченці по манастирях занадто уживали горілку. Ніякі казання церковні не мали впливу.

На Україні взагалі, на Слобожанщині окремо вільне викурювання горілки було обмежено де-якими святами, здебільшого місцевим храмовим святом, коли громада мала право день, два продавати горілку без всякого мита, призначаючи весь прибуток на церковні потреби, на церкву, школу, шпиталь, які бували при церкві. Потім такий продаж був заборонений; весь прибуток йшов або в казну або тим, хто арендував шинки. Шинки почасти належали панам, церквам, попам, козацькій старшині. В аренду їх брали на правобережній Україні здебільше жида, в Слобожанщині великороси. Такі арендарі звались одкупщиками. Позаяк в містах завжди далеко більше уживали горілки ніж по селах, то й ціна на горілку в містах бувала одна—більша, а по-за їх межами

вже друга — менша. А щоб в міста не провозили вільної горілки, то по усіх шляхах поставлені були застави, де кожний віз оглядали і шукали, чи не везе хто крадькома горілки. Одкупщики мали великі прибутки і часто робились багачами на весь край. В Харькові на початку XIX в. за часи Квитки-Основ'яненка таким багатим одкупщиком був великорос Кузин, як на сміх сам великий зашійний піяка. На горільці він нажив дом і сад, найкращі в місті. Просторий дім його був на Катеринославській вулиці, тоді головній, біля мосту, а великий сад там, де тепер Кузинський міст та залізничні майстерні. Це був одночасно меценат; іноді він допомагав людям в науці і мистецтві. До його часом зверталися видатні місцеві громадські діячі, напр., Каразин, щоб він допоміг молодій людині вибитись в люди. Кузин тоді висовував шухляди в камоді, ту з золотими, ту із срібними карбованцями, і казав: «бери, скільки тобі треба!» Натура була широка і щедра.

Після знищення одкупної системи довгі роки йшов вільний продаж горілки. Місцеві й сільські шинки мали однаково продавати горілку. Ознакою шинка звичайно була пляшка на високому дрючку над стріхою або над вікном.

Славнозвісний поет слобожанин Щоголів яскраво змалював стародавній шинок у віршові:

Не велику й не багату
Чоловік пострів хату,
Та й поставив у селі,
Коло міста, на шпилі.

Потім він, як в клітці пташку
Над вікном повісив пляшку, —
І, як вітер похитне,
Пляшка візьме та й кивне.

І хіба ж воно од-віку
Тее можна чоловіку,
Щоб, як пляшка закива,
Не здуріла голова?
От як пляшка закиває,
Він до шинку й повертає;
Сяде, гляне в поставець,
Та й потягне гаманець, —

І вже грошей і не ліче...
Чоловіче, чоловіче!
Що в тій бочці он-де є —
Все воно до дна твое!
Там сидить твій заробіток,
Там лежить худоба діток;
Сіно те, що ти косив;
Жито те, що Бог вродив;

Там твоя свитина сіра,
Хомути, ярмо, сокира;
Дрова ті, що ти продав,
Садовинка, що збірив;
Сили ті, що їх не стало,
Те здоровля, що пропало;
Сльози жінки, серця міч,
П'яна лайка день і ніч.

Все воно туди пірнуло,
Все в тій бочці потонуло;
А вона все теж одна —
І без верху, і без дна! («Шинок»).

Поруч з горілкою в шинку продавали варені яйця,
рибу, раки, хліб, часом можна було купити молока, сме-

сани, сиру, масла. Біля шинку було завізно і весело. Тут зупинялись подорожні, фурщики, чумаки, перехожі люди, щоб підкрепитися або підкормити коней, в зімку обігрітися від холоду. В кожному селі на проїзжих шляхах було по де-кілька шинків; стояли вони і біля поштових станцій, і біля довгих мостів, напр., на Ворсклі під Охтиркою на однім кінці мосту був шинок і на другім шинок, обидва з горілкою, паляницями, раками, рибою, яйцями. Шинок часом бував місцем для зібрання сільської старшини, особливо на Придніпрів'ї. Звався шинок часто корчмою, що зовсім не була таким вже поганим місцем, як то звикли думати. Біля корчми часто-густо збирались старі й молоді на гулянку; для молоді це було приємне місце.

Міністром Вітте знищена була приватна торгівля горілкою. Уряд сам почав шинкувати. Пішла монополка, здавалось, добре діло через більший догляд, але в дійсності шкочлива річ. Правда, казна одержувала великі гроші; але горілка стала дорогою та кріпка; пішло ще більше піянство; позаяк йому не можна було ховатися в шинку, то воно вийшло на вулицю; горілку пили прямо із пляшки вже без всякої закуски.

З початку війни царь Микола II заборонив зовсім продаж горілки. Це було вельми добре діло; перші роки війни яскраво почувались його наслідки, поки занепад життя, дорожнеча, розпуста та розруха не довели до такого великого безладдя, котрим скористувались усі ганебні люди, злодії, усякі хапуги, що крадькома стали гнати горілку і фальшувати її, перероблюючи денатурат; скільки не забороняють цього лиха, воно росте й росте на ґрунті загального безладдя, хижачства та розпусти.

На Україні з давен давна були корчми та шинки, було

багато горільчаних заводів, ґуралень; шинки були усякі: одні належали панам землевласникам, другі—церквам, треті—селянам. В старім Харькові за перші роки його існування було вже чимало шинків, як означено в перепису вулиць та дворів, зробленому в 1724 р., особливо багато було шинків на вулиці Сушковій, що йшла десь поблизу Троїцької церкви: на 36 дворів 9 було з шинками, в тім числі шинок церкви соборної, шинок церкви Троїцької, шинок протопопа; на вулиці Семена Богодухівського соборного Успенського приходу на 21 двір—три шинки: шинок полковничий, шинок судейський і шинок Пищальчин.

Є не одно свідoctво, що горілки на Слобожанщині пили багато, але вона була некріпка.

Від кінця XVIII в. є два цікавих свідoctва про занадто великі трати на горілку в межах Слобожанщини—одно свідoctво Калиновського в «Описанії свадебныхъ обрядовъ» 1776 р., а друге Загоровського в «Топографич. описанії Харьков. Намѣстн.» 1788 р.

Калиновський дав указівки весільних трат молоді—17 карб. 41 к. і молодого—16 карб. 79 к.,—усього 33 карб. 20 к. З цієї суми на горілку йшло від родини молоді—6 карб. і стільки ж від родини молодого,—разом 12 карб.; більш $\frac{1}{3}$ усіх трат, тоді як попові, дякові й пономареві йшло усього 1 карб. 50 к.

По Загоровському горілку уживали з малих літ для розваги, без великого п'яцтва, більш «для дружеского обхожденія», без лайки та бійки. Справляли завжди храмові свята, але «именины въ большей части въ забвеніи проходили». Здебільшого бенкетували на весіллі, не шкодуючи кошту. Загоровський жалкує, що «необходимыя на сіи лишности издержки, какъ для молодыхъ, такъ и для ихъ родителей—весьма убыточны».

Треба зауважити, що була вже і за старі часи шкода від п'яцтва, лайка, бійка, крадіж, пожари. Більш усього від п'яцтва здавна терпіли жінки.

П'яцтво взагалі, особливо ж гірке безталанне життя жінки п'яниці відбилось в піснях надзвичайно яскраво й виразно. Чоловік—п'яниця

Приходить до корчми та й сперся на фляшку,

Та всі боги укладає в орендарську ласку:

«Орендарю—господарю, дай горілки—на що маю,
Дай горілки, дай!»

Стоїть жінка під вікном та жалісно плаче.

«Не плач, не плач, не буде иначе:

Тобі ся тим не журитися,

Людам на те не дивитися,—

Жид воли візьме!»

—Бодай тебе перун забив темненької ночі,—

Плачуть діти, виглядають з корчми!

«Цитьте, діти, ідіть на піч.

Я сам бачу на вас драння,

А горілку п'ю».

Иноді такий гидкий п'яниця ще й жінку б'є, зну-щається над нею. В одній пісні бідолашна жінка жа-ліється матері:

А вже мені, моя мамцю, та й не першина

Через плече та черемшина;

А вже мені, моя мати, не перший разок

Через плечі дротяний батіжок.

Приходиться бідній жінці тікати від п'яного чоловіка:

Ой, мій чоловік та' п'яниця,

Ой, як нап'ється, то і не стямиться.

Ой, як іде з корчми та викрикає,

А на мені тіло та потерпає.

Під стріхою ніч почувала,
Ой, у дунлах не одну стояла...

Надзвичайно влучно описана недоля жінки, у якої чоловік п'яниця, в пісні:

Ой, кудро, кудро кудрявая,
Ой, ти, вербице зелена,
Хто ж тобі, кудро, кудрі, ізвив,
Хто ж тобі, вербо, корні підмив?
— Ой, звили мені темні луги,
Темні луги, круті береги.
Звила кудрята темна нічка,
Обмила корні бистра річка,
Обмила корні бистра вода.
Ой, я молода, як ягода,
Не піду заміж за год, за два,
Та піду заміж за п'ятого,
За п'яниченьку проклятого.
Ой, кажуть люди, що він не п'є,
А він що-вечора з корчми йде...
Мені молодій одна шана:
З хати віконцем утікала,
В вишневім саду почувала,
З соловейком розмовляла:
Соловеечко як тьох, так тьох!
А я молода як ох, так ох!
А зозуленька — куку, куку!
За що ж я терплю таку муку?

Відповіді нема, як нема її часто в самім життю.
Пісня чудова по красі, по суму, з надзвичайно влучними порівняннями жіночої недолі з вербою, яку підмила річка. Сватали люди, багато людей, але дома мабуть було так гарно у батька та матері, що заміж пішла тільки за п'ятого.

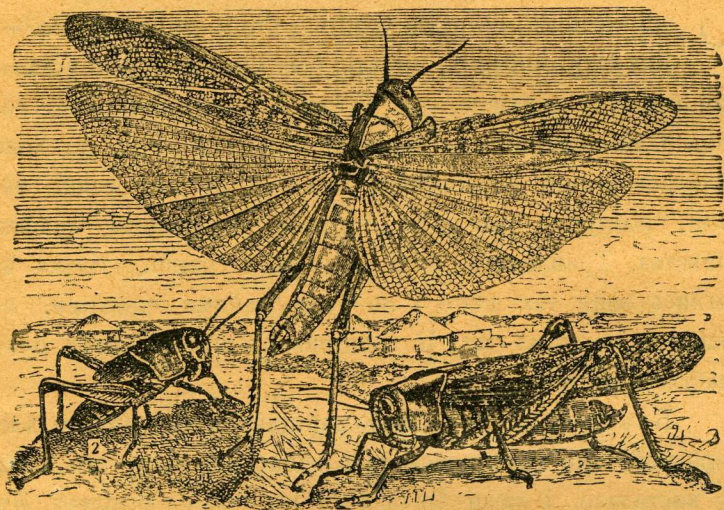
XIV.

Лихі години. Хвороби. Ліки.

СЛАВЕТНИЙ І. П. Котляревський влучно висловився, що «біда не за горами ходить, і хто її не скуштував?— біда біду, говорять, родить; біда для нас судьби устав». Так буває з людиною, так буває й з народом. Лихі години Слобожанщина зазнала не тільки з 1914 р., коли почалась велика європейська війна, а за нею усякі нелади, розруха, безхліб'я, хвороби, ворожнеча, грабіж, вбивства. Траплялись лихі години і раніш, тільки не тяглись вони так довго і не були такими важкими, як нещастя останніх літ. В коротеньких згадках вони були здебільшого такі:

Безхліб'я. Хоч Слобожанщина край занадто хлібородний, але траплялись такі нещасливі часи, що хліба не вистачало, і люди бідували і по селах і в містах. Бувало це або після великої засухи, або від сарани, не так гостро від хлібного жука, а в останні роки здебільшого в Харькові та й в інших містах від надзвичайної дорожнечі. Раніш в Харькові і поблизу його були безхлібні роки 1787, 1821, 1833 і 1848, коли люди навіть вмирали від голоду,— в 1788 р. в куп'янським повіті, в 1833 р. в ізюмським. Особливо важкий рік був 1848, коли сталась страшенна засуха, небо довго було мідяним, а земля залізною від спеки, і усе погоріло від палючого сонця; навіть сінокоси повсихали.

Сарана налітала за старі часи часто і нівечила трави, хліб; йшла вона, напр., в 1748 р. по сумському повіту хмарою, по землі і в повітрі. Піша сарана поїла весь хліб, а летюча—листя на деревах, і наслідком був голод. В 1822 р. сарана спустошила вовчанський повіт. В 1824 р. летіла сарана, як хмара, сіла біля Чугуєва на ліса і пообламлювала гілля, так було її багато. В 1823 р. сарана поїла 200 десятин хліба по-

С а р а н а: 1. Летюча, 2. Сидяча, 3. Личинка.

біля Люботина, валківського повіту. Виводилась сарана по степах в Таврії і звідтіль насувала на Слобожанщину. Пізніш степи заселились, і сарані не давали там випложуватись.

Великі хвороби бували здебільшого після війни або безхліб'я. Інші хвороби грізною хвилею розливались по усій Слобожанщині, інші обмежувались поодинокими її частинами, напр., поганка, малярія бувають

тільки по болотяних місцевостях, по-над річками на низинах. Особливо важкими були:

Холера. Вперше виникла холера в 1830 р. і забрала багато народу. Вона тоді була усюди. Далі в 1847 і 1848 роках була холера ще більша; в Харкові від неї в 1847 р. померло 410 чол., в 1848 р.—700. Стояла велика спека. Хвороба, її причини були зовсім невідомі. Лікарень не було, і нарід від них тікав. Тоді ще не знали, що джерелом пошести була бактерія і що особливо треба берегтися сирої води, де вона здебільшого і держиться. Цікаві з цього боку церковні свідoctва, зібрані харківським священником Чижевським; по числах померших видно, що вмірали здебільшого на вулицях поблизу річок. З других церковних свідoctв, зібраних в «Истор.-статистич. описанії Харьков. епархіи» арх. Філаретом, видно, що в багатьох селах померла від холери приблизно $\frac{1}{10}$ часть усієї людности.

Чума—страшенна хвороба—теж бувала на Слобожанщині, і про неї в старі часи наука ще нічого не знала. Була вона в 1718 р. в харківськім повіті, в 1738 р. в Вовчій, в 1838 в Куп'янці. Від чуми мерло багато попів. Заходила чума з Туреччини та Персії після війни. В 1738 р. в Харкові від чуми померли попи Благовіщенської та Троїцької церков, інші двори цілком повимірали. Хвороба була дуже люта в жовтні та листопаді. В інших селах вимірало до половини людности. Хворих і померших од чуми возами звозили в ліс і скидали гаками, де вони й погибали.

Цинга (гнилець). Роки 1847 і 1848 взагалі були дуже важкими. В ці роки страшенно була поширена цинга в містах і по селах, і багато народу померло від цинги. В інших селах від цинги вмірало більше ніж

від холери. Так, в с. Олександрівці, старобільського повіту, в 1848 р. від холери померло 250 чол., а в 1849 р. від цинги 350 ч. В Закотній в 1848 р. від холери померло 154 чол., а в 1849 р. від цинги—660 з 4000 усієї людности. В с. Велика-Камишеваха з 3.500 чол. людности від цинги померло 416. Вже тоді було достежено, що пошесть цинги виникла од браку овочів, а помірала здебільшого ті, що раніш нездужали на холеру, були таким робом знесилені. В спогадах одного сучасного письменника є такий сумний опис цієї хвороби: «Болѣзнь продолжительна и мучительна. Цѣлыя семьи были больны съ ногъ до головы. Жаръ дѣлался во всемъ тѣлѣ, десны чернѣли, зубы шатались, колѣни пухли, на ногахъ открывались раны. Случалось видѣть мать въ ранахъ, окруженную больными малютками».

Черевний тиф дуже поширений на Слобожанщині, і навіть в самому Харькові буває що-року, здебільшого в осени й по весні. Часом бувають великі вибухи то черевного, то ще більш страшного висипного тифу від брудної води, від темноти люду, від громадського безладдя, від браку науки.

Дифтерія, або обкладки, теж не раз дуже шкодила людности; особливо багато вмірало від цієї тяжкої пошестної хвороби дітей по селах. Але зараз, завдяки науці, так званим противотрутним щепінням, коли з ними не опізнюються, хвороба зробилася не такою погИБельною, і лікарі добрезнають, як лічити. Коли хто хворий, зараз же, не гаючи ні години, треба звертатися в лікарню.

Пранці (сіфіліс) погана хвороба, колись зовсім була невідома, а потім зустрічалась тільки зрідка, здебільшого по містах поміж распустними людьми. В останні роки, особливо за час війни, вона почала занадто по-

ширятись; здебільшого в села позаносили її салдати та фабричні робітники.

У селянства окрема паталогія й окрема терапія— здебільшого старозавітні: соняшниця (біль в животі), уроки (зглаз—усякі хвороби, здебільшого дитячі), гризь (ревматизм і подагра, ломота в руках або в ногах), переполох (від переляку), сухоти (туберкульоз), обкладки (діфтерія), завійниця (біль в животі), пранці (сіфіліс); гвоздики (висипка на тілі), куряча сліпота (на очі), нічниця (безсоння, викрик дітей в ночі), пліснявка (в роті у дітей), огник (гнойова висипка на виду), бишиха (рожа), поганка, трясця, пропасниця і ин.

Наукова медицина звернула увагу на народне лікування; понаписувано вже чимало цінних наукових розвідок взагалі про народню медицину, напр., праці д-ра Демича, як у селян лічать дітей, цінна розвідка професора Висоцького «Очерки пародной медицины», моя розвідка в часопису «Харьковъ» за 1879 р., №№ 311—312, і безліч етнографичних матеріалів в журналах, часописах і окремо; що до Слобожанщини—здебільшого в «Жизнь и творч. крест. купяиского у.» 1898 р. і в дописах із сел в місцевих газетах «Харьков. Губ. Вѣдом.» та «Южный Край».

В народній медицині багато ще старого містичного анімізму, від тих далеких часів, коли люди усюди вбачали таємні істоти—чортів, відьом, домових, русалок, мавок. Людину поділяли на тіло й душу; тіло немов би тільки шкаралупа, а усім керує душа, яка живе в голові, в горлянці, або в серці; вона може часом виходити з людини, коли та спить або нездужає, бігати по полю, лазити по деревах, і тут з нею трапляється усяке лихо, а людині тільки ввижається те у сві. А потім усякі злі

або нечисті духи мають спромогу залізти в нутро чоловікові, коли він чхає, або спить необережно в поганім місці з роззявленим ротом, або не перехрестився там, де слід, не засвітив світла, бо нечиста сила любить усе темне та брудне. В залежності від такого світогляду народа від хвороби та усякої напасти були в пошані різні речі: обереги, наузи, талісмани або амулети, церковні образки та хрестики, вовчі зуби, ракові очі, жаб'яча кість, шкаралупа з крашанок або писанок, шматочки свяченої проскурки, папірці з старими молитвами, яких не признає церква, «Сон Богородиці» і т. ин. Такі речі носили при собі, клали на ніч під подушку, закопували в полі на ниві то що ¹⁾.

З протягом часу народне лікування вельми змінилось. Забобони, замови і все таке зменшується і все більш верха забирає наукова земська медицина. Але вона ще слаба через те, що мало лікарів, і селяне мусять часто-густо заживати старих засобів. Ще Квітка-Основ'яненко в оповіданні «Маруся» означив два головні старі засоби — церковний свяченою водою або маслосвятієм і знахурський замовами. І досі ці засоби вельми поширені по селах.

Від соняшниць і завійниці посипають сіллю пуп, або запалюють клочча, кладуть його на мить в глечикі, швиденько викинувши, прикладають глечик до живота (користне лікування, бо таким чином зогрівають живіт, однаково, як в медицині ставлять баньки); дітей купають в воді з соломою.

Від пранців сажають на зілля з різних трав, па-

¹⁾ Докладно див. в моїй статті „Обереги отъ сглаза“ в „Етнографич. Обзор.“ і у проф. Висоцького в його „Очерках нар. медиц.“ 1911 р.

ряться 12 день, а часом дають дуже гострі та шкідливі ліки, як селітру, мідь, синій камінь і т. ин.

Від курячої сліпоти дивляться вранці на сонце, їдять юшку з чорної курки.

Від гнильця (цинги) варять і п'ють траву бабкі.

Від переполоху надягають сорочку задом наперед, обкурюють ладаном, обризкують священсю водою.

Від нічницьносять дітей під сідало під кури з за-
мовою: «куріці, куріці, нате вам нічниці, а рабу Божому
(ім'я) дайте сонниці!»

Від сплішника (коли дитина корчиться) труть по спині гарячою паляницею, винятою з печи, або купують в попілі.

Від сухоти, коли дитина дуже слабенька, обливають її водою на молодик (новий місяць), протягають хвору дитину в лісі через діру в дереві, для чого часом рощепляють дерево, або сажають в піч до схід сонця.

Від уроків (зглазу) здебільшого злизують дітей, або проводять язиком навхрест по виду.

Від зубів багато замов, а то ще обкурюють дурманом, кладуть в гнилий зуб ладан.

Від ломоти в спині в старі часи клали хворого на землю і переводили ведмідя через нього.

Від бишихи підкурювали мертвими бджолами, свяченою шкаралупою з писанок або ладаном, часом з за-
мовою: «став дід (ім'я) шептати, стало лихо всихати» ¹⁾.

Поганка—хвороба вельми поширена на Україні, бо багато сел лежить низько над річками та ставами. Осушувати нікчемні калюжі або болота темне громадянство не клопочеться; особистої обережності зовсім бракує,

¹⁾ *Калашниковъ*, в „Жизнь и творч. крест. Харьков. губ.“ під ред. Іванова, 1898 р., I, 192.

навіть під Харьковом, де селяне, здавалось би, повинні хоч трохи поширити свій світогляд і побут. В Куряжі, Солоницівці мають на селі таку думку, що поганка буває або від простуди, або від очей, і через те й лічаться від неї або у фершалів, або у знахурки, для чого або підкурюють себе, щоб прогнати лихоманку, або з'їдають трохи землі з могилки. Ревматизм звуть тут часто порухом. Знахурка лічить його тим, що трохи кусає зубами місце, де болять ¹⁾).

В Зміїві хворих поганкою купують в річці на теплого Олексія в кінці квітня, коли іноді вода буває ще холодна ²⁾).

Взагалі народні ліки на Слобожанщині можна поділити на три відділи:

Перший, найбільший, але такий, який повинен з освітою народа згинуть—замови та шептання, щоб прогнати хворобу, як лихого злого духа, і інші такі ж нікчемні засоби, щоб вигнати його з дому, напр., коли дитина в ночі кричить, то мати бере з віника сім прутиків і жене їми полуночницю з хати, вважаючи, що полуночниця така маленька зла істота, яка бігає в ночі по долівці. Такого ж роду замови: „Волос, волос, вийди на колос“ (щоб з пальця перейшов на поле), або „уроки на сороки, а пристріти на їх діти“, або, коли перелякає хто — „із тебе дух, а з мене переполах“.

Другий відділ—це такі ліки, які мають часом значіння: зогрівання та ростирання (масаж), ськання в голові, коли болять голова; або такі, які іноді допомагають людям, напр., коли мизинець обгортають пливкою з курячого яйця від поганки. Люди поважні кажуть, що тоді по-

1) „Харьков. Губ. Вѣдом.“ за 1884 р., № 289.

2) „Южный Край“ за 1888 р., № 2580.

ганка покидає. Так, слашовісний російський письменник Вол. Даль, сам лікар, каже, що він спробував це на собі, і признає корисним. По селах зустрічаються ще діди, що якимсь то лічать від сказу, коли покусав скажена собака: натирають в роті під язиком травою березкою і дають її пити. Громада признає їх і навіть як лікарів: що-року виплачує гроші по приговору волостного сходу. Такий, напр., в слоб. Боромлі, охтирського повіту, Писаревський, або по вуличному Березка (від зілля

Знахур і старшина.

березки, котрим він користується); його кличуть лічити людей і скотину від сказу і видають йому що-року певну платню. Покусані скаженою собакою після його ліків zostали живими,—принаймні в ті часи, коли ще не вживали пастеровського щепіння. Такі знахури користуються на селі пошаною. На малюнкові Писаревський сидить ліворуч, а праворуч—бороменський старшина.

Нарешті третій відділ—це такі зілля та речі, якими

почала користуватися наукова медицина, напр., одвар від черники, настойка на соняшнику, висушені терті таракани. Покійний славетний вчений лікар професор Боткин не побоявся взяти навіть таракана, якого уживала народня медицина від водянки.

На Слобожанщині, як взагалі на Україні за старі часи, особливо в XVIII в. поширені були рукописні лічебники. Досить просторий лічебник XVIII в. опублікований був професором Потебнею в «Києвск. Старині» в 1890 р., кн. 1—3. Напр.:

На кашель збитний, сухий:

1) Кору з дерева грушового стовкти і цити з вином на ніч.

2) Часнику стовкти з салом і яйцем сирим, просмажити на огні і мазати підошви та хребет на ніч.

3) Ганусу доброго кварту одміряти, варити, поки упріє дополовини, положити цукру хунт і заживати.

4) Печені яблука з цукром утишають кашель.

5) Льонну олію вживати.

На подагру й хирагру:

1) Попілу насипати і на ногах носити.

2) Сок з шевлії в чаю пити.

3) Свіжою пшеницею до колін ноги всипати.

На сухоти:

Козине молоко пити з цукром рано й вечір.

Багато різних порад від зубів, бігунки, гадюки, ваги в грудях, ломання в тілі, уроків (корінь дягіля носити) та ин. Багато кепських порад, напр., давати з'їсти вошу від жовтухи ¹⁾.

¹⁾ Потебня, Малорос. домашн. лічебники XVIII в., в «Києвск. Стар.» 1890, I.

Хоч медичні наукові діячі та інституції виходять за межі етнографії, але ніяк не можна обминути таких діячів і такі інституції лікарського змісту й складу, що зробили великий вплив на життя народа в прямому значінні слова, оберегаючи його від важких хвороб і наглої смерти. З приводу цього не можна пройти мовчанкою такого світлого громадського діяча, як покійний лікарь Владислав Франковський, поляк родом, католик по вірі, але 50 років віддавший місту Харькову гуманної лікарської діяльності, здебільшого безплатно, і в самі страшні часи пошестей. Він навіть сам платив за ліки для бідних, напр., з 1851 до 1856 р. безплатно лічив своїми ліками 2.284 бідних людей. Родився він в 1819 р. в Минській губ., учився в Харьківськiм університеті і до кінця днів своїх працював в Харькові серед загальної до нього пошани, що яскраво відбилось на гучнім його ювілейі в 1892 р. з приводу 50 літ його лікарської діяльності (1840—1890). Особливо він ласкаво відносився до дітей. Після його смерти Харьків у пошану його пам'яті збудував безплатну лікарню для дітей і назвав її його йменням.

Таким же славетним гуманістом з'являється професор Леонард Гіршман. Родився він в 1839 р., в 1868 р. почав читати лекції в університеті про хвороби на очі й допомагати хворим часто зовсім безплатно. Ймення його відомо по всіх куточках Слобожанщини, і безліч народу мала від нього добру пораду і щиру допомогу. Місто Харьків в пошану його збудував гарну лікарню для хворих на очі і надав їй імення професора Гіршмана.

Дуже добре громадське діло зроблено професором по внутрішніх хворобах Іваном Оболенським (род. в 1841 р.). Він не тільки дав власні гроші на «Карету

нейганої допомоги», що повинна негайно виїздити з ліками й лікарем у випадкових важких хворобах, але дав свій досвід, знання й щирий догляд. Виникла і досі пильно працює ця користна інституція завдяки професорові Оболенському.

Залишаючи усі наукові товариства, не можна не підкреслити Харківське Медичне, позаяк його значіння в Слобожанщині і далеко по-за її межами дуже велике. Виникло воно по думці й клопотах професора хірургії Вільгельма Грубе в 1861 р. На протязі 30 років Грубе був його головою. Завдяки Харківському Медичному Товариству виникла Пастеровська станція, надзвичайно важлива інституція з великим впливом на всю Україну, і Жіночий Медичний інститут з великим числом студенток. Бактеріологічний інститут Медичного Товариства виробляє величезне число сиворотки для прищепки від скажених собак, черевного тифу, холери, дізентерії, скарлатини, обкладок (діфтерії). Завдяки прищепкам багато людей спаслось від наглої смерті. Зо всієї Слобожанщини народ йде в Харків в Медичне Товариство і знаходе тут собі порятунок.

Народня ветеринарія теперішнім часом йде на за-непад під примусом наукової земської ветеринарії, але подекуди ще й досі лічать скотину заговорами, свяченою водою і т. ин. Дивно, що в куп'янському повіті місцями пухлину на ногах у товарини лічать так: беруть конячі щелепи і їх зубами давлять пухлину, а потім односять щелепи на те місце, де вони й лежали¹⁾.

1) „Жизнь и творч. крест. Харьков. губ.“, I, 195.

XV.

Наука й мистецтво.

УКРАЇНСЬКИЙ нарід вступає в нове політичне життя в часи великого занепаду своєї культури, що особливо яскраво відбилось на безграмотности народу, того самого народу, який два з половиною віки тому назад до єдності з Москвою освітою своєю дивував чужинців, який для самої Московщини ціле століття постачав письменників, вчених і мистецьких майстрів. В 1651 р. через Україну в Москву проїзжав антіохійський патріарх Макарій з вченим писарем—дияконом Павлом Алепським, котрий позаписував свої вражіння від подорожи. Його свідоцтво має велику вагу і надзвичайно цікаве усе, що він вглядів та позаписував на Україні. Він дивувався, як українці люблять науку: „Починаючи з міста Рашкова (на Поділлі),—каже Павло Алепський,—ми по усій козацькій землі добачали приємну рису: усі люди, навіть дівчата й жінки, вміють читати. Окрім того пан-отці навчають сиріт і не дозволяють їм вештатись марне по вулицях. Дітей безліч, як трави, і усі грамотні, навіть сирітки“.

По перепису 1793 року в Харківщині було стільки ж шкіл і стільки учнів, скільки їх знайшлось по перепису 1882 р., після значного земського клопоту про їх побільшення. По переписах 1740 та 1748 років в 7 полках Гетьманщини в 1098 селах налічено було 866 шкіл. По Рум'яновському описові в Чернігівщині налічено в 142

селах 143 школи; таким чином кожне село, а села тоді були здебільшого не дуже великі, мало школу. Ці школи були цілком народними, громадськими, хоч звалися церковними, і за вчителів в них були звичайно дяки. Ніякої допомоги від уряду вони не мали. Батьки платили за своїх дітей, і громада піддержувала добре школу, бо почувала в ній велику потребу з релігійного та побутового боку.

І не тільки сама низча школа була поширена, а і вища, яка в XVII в. зливалась зі середньою і теж високо стояла, як от Київський колегіум і збудований на його зразок колегіум Харківський. В 1742 р. в Київському колегіумі було 1243 учні, стільки як в Харківському університеті в 1900 р. студентів. Київ поставляв учених людей на усю Московщину, так що в першій половині XVIII в. майже на всіх московських архирейських катедрах посіли українці за браком вчених росіян, а до Києва їхали в науку з Румунії, Сербії, Москви, Болгарії. В 1736 р. в Київському колегіумі студентів за кордону налічували 127, в 1737 р.—122. Студенти з кебеткою до науки їздили в західні університети. По українських книжках вчилися в Москві в XVIII і навіть в початку XIX в. При цариці Катерині II, що руйнувала Україну на усі боки, в 1789 р. граф Петро Завадовський писав Київському митрополитові: «Нѣтъ ли еще охотниковъ на учительскія мѣста? Если таковыхъ отыщется человекъ 15, то много меня и училища здѣшнія одолжите».

Через сто років середній відсоток грамотних для Великої Росії був 21,2%, на Україні місцями тільки 9%. Так, на Волині усіх грамотних в 1897 р. було 17,2%, а серед їх українців 9,4%; в Херсонщині 25,9%, а українців 15,3% з страшенно великим ре-

цідивом безграмотности, це б то таких, що років через 5 забували письмо. Причиною цього сумного явища було те, що зросійщина школа була чужою і незрозумілою для школярів. Коли в 1917 та 1918 роках почались українські вчительські курси, то багато учителів почували для себе українську мову важкою і незрозумілою,—дорослі люди! а як же вони 8-літніх дітей українських за довгі роки годували ще більш для них незрозумілою і важкою мовою російською?

Слободські українці, як видно вже з відозв про них Загоровського, Павловського, арх. Філарета, раніш згаданих, поважали науку й мистецтво. Були у них школи, багато шкіл—при церквах з дяками—навчителями, були окремі школи по малярству у здатних малярів, була вища школа—колегіум з піїтикою, риторикою, філософією, богословієм, латиною, німецькою та французькою мовами. Пригноблення селянства та кріпацтво знищили низчу школу. Для панства й попівства пішли окремі школи—гімназії, реальні школи, семінарії, вчительські інститути, університети. Наука поширялась на верхах і одночасно приходила в занепад та знищення на низах—в народі. Верхи давали вчених урядовців, а понизу залегло темне, неосвічене селянство.

Коли настала воля, а ще більше коли заведено було земство,—почалась нова школа на загальний російський лад, бідна й слабенька в самій Великоросії і майже цілком нікчемна на Україні, бо діти мало вчилися і швидко забували те, чому їх школа навчала. Холодна, неприємна була ця школа,—холодна в прямому розумінні, бо топили її мало й недбало, і в переноснім—холодна для ума і серця дитини. Вчитель, підручник, малюнки розвішані по стінах—все було для української дитини чуже;

ніщо не приваблювало ні очей, ні ушей. Прийде хлопчик або дівчинка з школи до-дому, кине в куток книжечки і не згадає про них, нічого дома не розкаже, а батько не питає,—бо чужа мова, чужа наука. Тільки теперішнім часом по інших школах, де науку викладають українською мовою, ця зрозуміла мова почала надавати життя напівмертвій, замерзлій зросійщеній школі. Діти слухають вчителя з зацікавленням, а прийдуть до-дому, іноді і батькові та матері розказують ту байку, що читали в школі. В школі повіяло теплом та світом. На жаль, ще мало таких шкіл, за браком свідомих вчителів і підручників. Ті вчителі, навіть з великоросів, які попереходили на українську мову, не нахваляться добрими від того наслідками: їм стало легше вчити, діти почали жити в школі і заносити звідтіля тепло та світ в селянську хату.

В якому становищі була шкільна справа незадовго до народження української школи? Відповідь дає перепис, зроблений міністерством освіти в 1911 р. По цьому перепису в Харківщині було нараховано всіх шкіл 2.002: міністерських—1.188 і православного відомства—815 (церков.-параф.—778 та шкіл грамоти—37). Міністерських шкіл по містах—142, в повітах—1.045; православного відомства по містах—69, по селах—746. В міністерських школах вчителювало 2.389 чол. (вчителів—638 і вчительок—1751) та законоучителів було 551; в школах православного відомства вчителювало 985 чол. (вчителів—564 і вчительок—421) та законоучителів було 474. По міністерських школах училось 103.308 школярів (хлопців—75.154 і дівчат—28.154); по школах православного відомства—42.547 школярів (хлопців—29.283 і дівчат—13.264). Міністерські школи обходились на рік 1.558.946 карб., школи православного відомства

—317.474 карб. По перепису 1880 р. всіх сільських шкіл в Харківщині було 362, по яких училось 19.593 школярів; в 1911 р. таких шкіл нараховано 1.791, по яких училось 129.580 школярів (хлопців—94.737 і дівчат—34.843) Число шкіл збільшилось в 4,9 рази, число школярів—в 6,6 раз ¹⁾.

Середня школа на Україні про саму Україну нічого ніколи не знала і не цікавилась нею ніколи—ні учні, ні вчителі. Коли де-хто з учнів де-що довідувався про рідний край, то це було цілком випадково під впливом окремих осіб. Мова українська була в презирстві; з історії ледве-ледве знали ймення Богдана Хмельницького, буцім то занадто вдячного Москві за допомогу, та ймення великого злочинця Мазепи, що зрадив цареві. Природи української теж не можна було побачити в середній школі; навіть на малюнках в підручниках її не було; коли який малюнок траплявся, то безперечно московського видання. Вчительство також нічого не знало про Україну й ані трохи про те не турбувалось. Якось то в охтирській хлоп'ячій гімназії на випускному іспитові була задана гарна тема про впливи природи на життя народу, і з учнів ні один не згадав про свій красовитий, багатий край, про Ворсклу, взгір'я, лани широкополі, веселі кручі і т. ин.; в „письменних работах“ тільки й було що з одного боку тундри з оленями, а з другого Сахара з верблюдами,—усе ж, що лежить між тундрами та Сахарою, ніби провалилось.

З вищих шкіл тільки в університетові завжди дзвенів маленький струмочок українознавства, завдяки одному, двом професорам або гурточку студентів, який

¹⁾ «Рада» за 1912 р., № 19.

то оживав, то так замірав, що навіть 26-го лютого—в Шевченкове свято його не можна було почути. Що до професорів, то на усіх факультетах зрідка стрічались національно чулі, та тільки обмаль. Здебільшого такі професори бували на історично-філологічному факультетові; вони були найбільш сміливі та працьовиті (Метлинський, Потєбня); бували й на інших факультетах—на природознавчій, юридичній, медичній, але часто такі полохливі та мовчазні, що не виступали прилюдно оборонцями свого краю й народу. В університетові все ж таки часом можна було почути про українську природу й історію, іноді від українців, іноді від таких чулих наукових діячів з великоросів, якими були, напр., професори Микола Лавровський і Зернин, що читали публічні лекції в 1862 р. в роковини смерті Шевченка, Амвр. Лебедів і Рєдин, що розробляли українську церковну старовину, Сокальський, що клопотався з приводу домашніх промислів на Україні.

В той час, як уряд нищив освіту на Україні, здебільше низчу школу, окремі особи піднімали велику працю на користь шкільної й позашкільної освіти. Не можна тут не згадати про багаторічну культурно-просвітню працю Христини Даниловни Алчевської, матери сучасної поетеси Христі Алчевської.

Родом з Борзни, Хр. Д. Алчевська, завдяки своєму заможному чоловікові, свідомому українцеві Олексію Алчевському, мала кошти на користну працю для освіти, і вона розвернула свою діяльність в двох напрямках—недільні школи та видання показників книжної народньої літератури. В недільних школах, на приватних зібраннях, вечірках учнів завжди було місце для української мови і пісень. Знайомими її були Куліш, Стороженко (автор

оповідання «Вуси»), Рильський, професор Пулюй, професор Потебня, поет Мова, що написав їй вірші з похвалою за те, що «її серце з народнім серцем рівно б'ється». Свою прихильність до українського слова й пісні Хр. Д. Алчевська передала своїм дітям — небізчикові славетному співцю Івану Алчевському, що був у Москві головою українського музичного гуртка «Кобзарь», і своїй дочці Хр. Алчевській. На Різдво Хр. Д. Алчевська завжди влаштовувала в своїй школі українське свято з українськими співами (Ів. Алчевський і др.) та українськими промовами (Мик. Міхновський і др.). Одна така вечірка докладно описана самою Хр. Д. Алчевською в її книзі «Передуманное» 1912 р.

В межах російської та української освіти дуже пильно й ретельно працював професор Дм. І. Багалій, як голова Харківської громадської книгозбірні, ректор університету, голова видавничого комітету при Товаристві Грамотности, пізніш голова української «Просвіти» і енергійний співробітник видавничої комісії Т-ва «Союз-банк», де здебільше завдяки йому ґрунтовно поставлено українське видавництво.

В межах загальної освіти після Каразина та Квітки-Основ'яненка видатними діячами були професор Микола Бекетов (фундатор Товариства Грамотности), Борис Філонов (Громадська книгозбірня), Сергій Раєвський та Олена Пономарьова (Народній Дім), професор Василь Данилевський (Вищі Жіночі Медичні курси), Олександра Харина (перша дівоча гімназія), Мик. та Юлія Харини (Вищі Жіночі курси), професор А. Шимков (друга дівоча гімназія), Єгор Гордієнко (клопотався про Технологічний інститут), В. Ветухов (фундатор школи глухонімих), професор Мик. Сумцов (Пушкінська школа), Мик. Ковалев-

ський і д. Колокольников (земські школи), Хвед. Карпов (Москалівська школа) і др.

З 1906 р. до 1916 р. існувало в Харкові невеличке товариство—клуб імени Гр. Квітки-Основ'яненка. Воно влаштовувало лекції по українознавству, вечірки для молоді з українською мовою,—маленький, але користний вогник поміж загальної темряви. Головними діячами цього товариства були: Кост. Бич-Лубенський, Микола Міхновський, Гнат Хоткевич. Працювати доводилось занадто обережно. Хоткевич нарешті був висланий із Харькова «адміністративним порядком».

Замість товариства ім. Квітки-Основ'яненка в 1916 р. виникла «Просвіта», під орудою професора Дм. І. Багалія. Осівши в будинку бувшого Дворянського Зібрання, в осередку міста Харькова, «Просвіта» енергійно де-який час вела культурну роботу, поділившись на чотири комісії. Праця йшла в різних напрямках: лекції професорів, гімназія, бурса, книгарня, підготовка виданнів, співочі хори.

В 1912 р. виник при Харківському Літер.-Худож. Гуртку укр. архітектурно-художній відділ під проводом небізчика Васильківського. У відділ повходили д.д. Тимошенко, Жуков, Линник і інші українські майстри. Відділ на протязі 1913—1918 років влаштував де-кільки художніх укр. вистав, виробив програм для Полтавської земської школи художнього кустарного майстерства, виробив низку проєктів будівель в укр. стилі.

Де-котрі завдання «Просвіти» повела більша й міцніша інституція—кооперативне товариство «Союзбанк»; саме воно взялось за видання українських книжок та підручників і з 1918 р. почало видавати щомісяця культурно-просвітний часопис «Позашкільна Освіта» на двох мовах—російській та українській.

Видавництво «Союз» має на меті видання книжок по різних питаннях природознавства та українознавства, щоб поширити їх розповсюдження серед широких кол громадянства. Що до українознавства, то в першу чергу вже видані книжки по історії Слободської України (проф. Багалія), природи її (проф. Талієва і ин.), місцевої етнографії (проф. Сумцова), української народної поезії та старого письменства (проф. Сумцова), української мови (д. Синявського і проф. Сумцова).

Таким чином перші гострі завдання й пекучі питання в короткий час можна вважати задоволеними. Принаймні, згаданими книжками в значній мірі може користуватися вчительство що до пізнання рідного краю Слободської України.

С. Васильківський.—Мотиви укр. орнаменту.

В кінці XVIII в., з 1768 до 1798 р.р., при Харківському колегіумі були «новоприбавочні класи» по живописи, малюванню та будівництву. Першим вчителем був академик Саблуков, потім його учні, очевидно, місцеві українці—Василь Неминуший, Лаврентій Калиновський та Семен Маяцький. Останні два вчилися ще в Петербурзі у Левицького, але поводження вчителя було

кепське і вони повинні були нести дворницькі й лакейські обов'язки, через що Маяцький полаявся і втік. Праці їх невідомі. Класи зникли в 1798 р.¹⁾.

Невідомо, що за мистецькі школи були в Харківщині, а що вони були, суперечок тут не може бути, бо в спогадах про старий Харків, напр., Карпова, зустрічається багато малярів. Був от в 30—40 роках Хмара, що малював місцеві краєвиди—

І ставок, і млинок,

І вишневий садок.

Був Хамло-Сокира, якому допомагав Квітка-Основ'яненко, людина, по вислову Карпова, «несомніного, видаючогося таланта», пейзажист. Помер він, коли п'яневський в зімку малював на Журавлівці захід сонця. Цікаві вказівки Карпова, що він бачив малюнки Хамло-Сокири олійними фарбами на теми Квітчиних оповіданнів «Добре роби—добре й буде» та «Салдатський патрет». Був ще якийсь то маляр Павло Кудряшов, иконописець Куликовський і др.²⁾.

Були далі Єгор Колтуновський, якого Каразин хотів навіть послати в Італію, Дмитро Безперчий, Карпов і багато інших. Це були попередники тих, які пізніш походили з Слобожанщини і ймення котрих стали славновісними всьому художньому мирові, як Рєпин, Семирадський, Крамської, Васильківський—славетні ймення! Можна запитати, чи були б вони можливі, коли б раніш їх не працювали щиро такі вчителі, як Дмитро Безперчий, такі приятелі мистецтва, як Карпов, Хамло-Сокира, Хмара. Хоча в Харкові мистецтво з часом поширялось, але воно стало байдужим до рідного краю, і в останні часи

¹⁾ *Веретенниковъ*, в «Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ.», XIX, 224.

²⁾ *В. П. Карповъ*, Харьковская Старина, 1900 р., 402.

тільки один Сергій Васильківський († 1918 р.) високо держав блакитно-жовтий прапор в межах художньої творчості; це був щирий українець душею й серцем в найкращім розумінні слова.

Піснотворцями та співцями на Україні здавна були окремі здатні люди. Прозивались вони в далеку старовину «в'їдущими», боянами, скоморохами, шпілями, глумцями; пізніш пішли назви бандуриста, кобзаря та лірника по головних їх музичних струментах, і останні назви покрили старі. За старі часи траплялись славетні співці, напр., в XI в. таким був Боян, якого з повагою згадували через сто літ, що співав перед великими князями київськими. Пізніш кобзарі співали у гетьманів, в XVIII в. кликали їх до Петербургу співати перед царями. Вони чвалали часто степами з козаками і по селах на ярмарках. В XIX в. їх мистецтво пішло на забуття. Але багато де-чого цінного було в свій час од них позаписувано.

На Слобожанщині, як усюди на Україні, найкращі думи та пісні зберегли кобзарі та лірники. За часи Метлинського в першій половині XIX в. їх було багато, а потім вони стали переводитись. Метлинський позаписував від них багато пісень.

Верхні верстви цілком забули про українську музику. Офіціальні інституції, напр., «Музыкальные Общества», йшли шляхом музичного інтернаціоналізму.

В «Снопі» за 1-ше січня 1912 р. Кост. Бич-Лубенський скаржився на недбальство до української музики: «Довго не бачив український нарід ясного світла і це породило далеко більш важні наслідки, ніж про це можна було подумати. Коли ми подивимось у каталоги музичних видань, то здається, що все у нас як у людей:

велика численність романсів, двоє чи троє нових композиторів з яскравою барвою міцного й свідомого талану, з славетним і невинним бояном нашим М. В. Лисенком на чолі. Ця численність романсів показує тільки на природній хист українця і не дає вказівок, що цей хист іде далі, бодай по старих шляхах культурного мистецтва. Написати грамотно добрий натхненний романс, це не так важко, але написати справді художню річ, це потребує далеко більшого, ніж знати форми романсу та пісні. Ми не маємо майже нічого для так званої камерної музики: трію, квартетів, сонат для фортепіану з різними струментами; що ж про сімфонічну музику для великого оркестру, де б оброблялась та трактувалась українська мелодія, про це нема чого й балакати. Ми не швидко діждемось своїх Чайковських, Балакіревих, Римсько-Корсакових, може й через те, що наші композитори зовсім не розробляють українських мелодій, які засвоїв нарід і дає своїм композиторам. Такі недбалі відносини до української мелодії, до українських сюжетів з боку українських композиторів досягають досить дивовижних меж. Опріч того, що українська мелодія має свій особний стрій, який ховається у сивій старовині, чарівну красу і свіжість, вона дуже здатна до усяких контрапунктичних та тематичних розробок; гармонізувати її можна так легко різнобарвно й красно, як і інші народні мелодії. Взагалі вона має все те, щоб натхнути мистця на чудовий твір. І дійсно, досить переглянути чарівні сторінки творів Римсько-Корсакова, Глінки, Мусоргського, В. Сокальського (Скерцо I сімфонії) і ми переконуємось, що можуть дати ці чудові українські мелодії в руках справжніх мистців на користь музики. Мимоволі жахаєшся, що українська народня пісня, як і український нарід,

опріч його письменників, малярів та архітектів, що почали щиро працювати на своєму ґрунті, досить довго будуть відігравати погірдливу роль для зміцнення чужих рослин, чужої слави. Скажуть, що це брак талану, ба ні! Коли ми передивимось біографії сучасних композиторів взагалі, то ми побачимо, що в багатьох у них тече українська кров, досить нагадати такого видатного сучасного композитора, як д. Василенка (професора Московської консерваторії), д. Акіменка (модерніста), Степового і ин., які не тільки нічого не дали своєму народові, а навпаки—одвернулись від його. Ці з'явища нашого життя болюче вражають нас! А проте всі ці з'явища не зневіряють нас що до здібностей музичного талану нашого народу витворити свою рідну вищу музику».

В другій статті д. Бич-Лубенський питає: «Куди поділись чудові збірки псалм Володимира Олександрова? Ця невеличка книжечка зробилась нині зовсім антикварною рідкістю, яку за ніякі гроші не дістанеш, та й взагалі ми маємо зовсім мало збірок цього роду духовно-музичної народньої поезії, а ще менш ми маємо їх у такій чудовій оранжировці на 3—4 голоси, як їх розкладав Володимир Олександрів, од якого я чув їх особисто в далекій далечині милих молодих років. Пригадаймо теж наших церковних роспівів. Скільки загинуло дійсно оригінальної краси і скільки все ж таки є, що старанно переховується по глухих наших селах проміж старіючих нащадків вимерших «півчих» колишніх крепацьких капел. Це була своя церковна музика, од коми до ойти натхненна чарівною побожністю, остільки ж оригінальна, як і крюковий роспів роскольників, але вона не тхнула холодом аскетичної смерти, як останні. Вся вона була

пройнята гарячим промінням півдня, барвистою побожною красою непорушної природи колишньої України». ¹⁾.

В 1902 р. на XII Археологічному з'їзді в Харкові було скликано 12 кобзарів, і під орудою знавця

Кобзарь Терешко Пархоменко.

музики Гната Хоткевича відбувся перший концерт кобзарів з вступними промовами професора Сумцова та Хоткевича. Найкращим знавцем дум виявився тоді молодий кобзарь Терешко Пархоменко. Пізніш його численні

¹⁾ «Сніп» за 1912 р., № 5.

пісні позаписував професор Московського університету М. Н. Сперанський і видав окремою книжкою. Недовго судилось прожити Пархоменкові на білому світі. Ще за молодих літ, як він сам оповідає, довелося йому „потоваришувати з лихом“... Часто - густо він лишався голодний, та ще й в нетопленій хаті. Особливо найбільш надокучала зима. Сім'я була вбога, і через це ще малим хлопцем, ходячи до сільської школи, не раз доводилось йому мало не замерзати в дорозі. Однієї такої лютої зими він, повертаючись зі школи, застряв в заметі. На щастя проїзжі селяне вирятували його і привезли до-дому. З того часу він занедужав на гарячку, яка ледве не звівши його в могилу, забрала в нього очі і, так зле помстившись, пустила його сліпцювати, надавши цим ще більше горя й так обтяженій злиднями сем'ї. Але пощастило Пархоменкові навчитися грі на кобзі. І ось тут, знайшовши собі єдину пораду в житті, віддався він всею душею цій любій своїй дружині - кобзі. Спершу Пархоменко ходив по сусідніх селах і грав по приватних домах та на ярмарках, а далі, зазнайомившись з українськими діячами, став грати не тільки на вечірках, а й на спеціально влаштованих концертах. В ньому прокинулась глибока віра в відродження любого рідного краю; ця віра завжди водила його по світу і навіть пішла за ним в домовину. Ця віра вогнем палючим вихоплювалась з наболілих грудей і разом звуками кобзи то ласкаво-радісно, то з сумом, слезами летіла до слухачів і здійснювала в них заміри почуття любови до рідного краю і жалем-докором вражала серця. Через це Пархоменко на всяких концертах завжди викликав велике спочуття, пошану та подяку присутніх своєю щирою, сердечною грою на кобзі та хоч і слабим, але чутливим голосом. Концерти Пархоменка

почали найбільш відбуватися не тільки по містах, а навіть і в селах. Особливо починаючи з 1906 року, коли українське громадянство одібрало хоч де-які полегкості. Де тільки відбувалися вечірки, або концерти на спомин про Т. Шевченка, там завжди впорядчики запрошували до себе Пархоменка. Помер Пархоменко в бідности від сухот в 1911 р. ¹⁾

З других кобзарів, знавців дум і пісень, що колись співали на Слобожанщині, лишили після себе позаписувані гарні пісні кобзарські Колибаба та Гончаренко. Досі вештаються і співають здебільше в самому Харкові Кучеренко та Дремченко. Кучеренко, з харківських кобзарів, енергійна людина, самостійно не раз влаштовував кобзарські концерти в Києві, Полтаві та Харкові. В Києві він був закликаний в музичну школу Лисенка вчителем гри на кобзі.

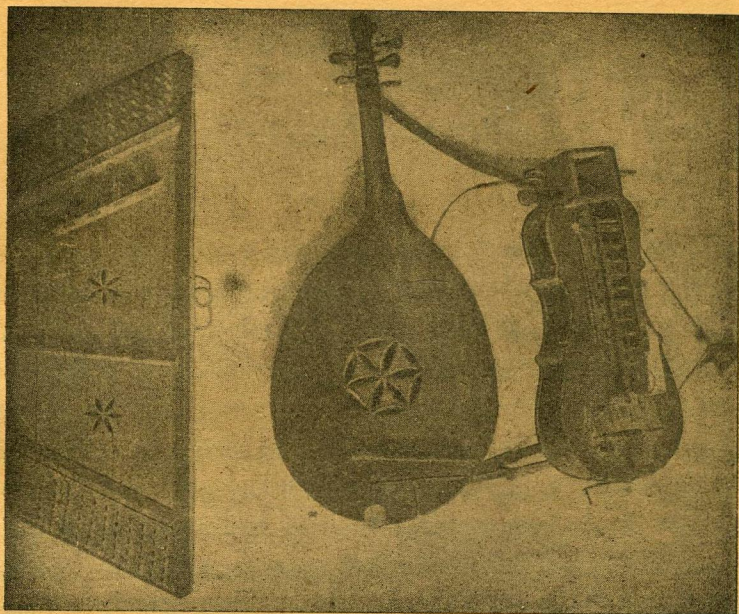
Гра харківських кобзарів має де-які відміни від гри кобзарів з Київщини та Чернігівщини. Цікава з цього боку рецензія в київській газеті „Рада“ за 1910 р., № 217, з приводу концерта кобзарів:

Перед аудиторією виступило на концерті четверо кобзарів: Пархоменко—з Чернігівщини, Кравченко—з Полтавщини і Гащенко та Кучеренко—з Харківщини.

Техника гри харківчан Кучеренка та його навчителя Гащенко значно одрізняється від техніки двох інших кобзарів. Вона дає змогу вільно користуватись обома руками і, захоплюючи більше струн, досягати великого багатства і різноманітності музичних ефектів. Кобзарь Кучеренко своєю грою та співом виявив справж-

¹⁾ Дістяр, в „Раді“ за 1911 р. (від 18-го травня).

не артистичне чуття; він має дуже симпатичний, свіжий
голос—баритон широкого діапазону і приємного тембру;

Музичні струменти

(посередині—кобза, праворуч—ліра і ліворуч—цимбали).

його варіації на тему народньої думи визначаються своєю
оригінальністю та гарним смаком.

XVI.

Преса. Театр.

ПРЕСА на Слобожанщині за довгі часи обмежувалась тільки Харківськими Губерніяльними Відомостями. В 1881 р. почався „Южный Край“, котрий в південній Росії згодом став самою поширеною газетою. В 1915—1916 р.р. він виходив в числі що-дня більше ста тисяч примірників. Стояв він завжди на всеросійській платформі, до України взагалі був недбалим, за винятком двох—трьох випадкових співробітників, котрі часом давали статті по українській історії і письменству. На протязі 37 років (1881—1917) енергійним видавцем газети був А. А. Іозефович.

Побут і світогляд слобожан відбився в численних дописах і в окремих коротеньких розвідках, що були надруковані в «Юж. Краю» за старі часи. Часом зустрічаються цікаві, напр.:

В с. Пришибі місце пожежу тричі обходять плугом (уламком старого опахування села). «Юж. Кр.» за 1881 р., № 240.

В с. Вереміївці волостний схід в 1881 р. склав постанову штрафувати тих, що не ходять до церкви. (Там же № 242).

Про звичаї на Івана Купала. «Юж. Кр.» за 1890 р., №№ 3272, 3273, 3431.

Про вечериці (поганий вплив їх). «Юж. Кр.» за 1881 р., № 44, 1888 р., № 2474, 1889 р., № 2780. (Див. Додатки).

Можна зібрати чимало по дописах про окремі села, напр., про Боромлю, охтирського пов. в «Юж. Кр.» за 1888 р., № 2456, 1889 р., № 2850, 1891 р., № 3503.

Із розвідок найбільш просторі Балабухи в «Юж. Кр.» за 1891 р., №№ 3451—3472 (низка фельетонів).

Окрім «Южного Края» з 1905 р. було чимало часописів, але вони існували короткий час, не мали поширення і не мали впливу. З російських газет поруч з «Юж. Кр.» якимось то досить жваво йшло «Утро». В останні часи народилось багато нових газет, що не мають етнографічного значіння. Часом виникали щотижневі невеличкі газети по мистецтву, педагогії, сільському господарству, але незабаром вони зникали.

Українська преса на Слобожанщині була завжди занадто слабенькою, почасти через усякі заборони, почасти від недостачі власної свідомої інтелігенції. Поміж денаціоналізованого громадянства читачів українських газет було занадто мало, меценатів бракувало, матеріяльні засоби були кепські, знайомих зі справою співробітників обмаль, через те усі заходи і спроби кінчались або на першій книжці, як то було з «Снопом» Корсуна, або на першій числі газети, як то було з «Слобожанщиною» д. Міхновського.

Перші спроби були альманахи, або збірники виключно літературного змісту.

В 1841 р. вийшов «Сніп» Корсуна. «Панів сускрібентів» було занадто мало, усього 31 на 74 примірники, здебільшого студенти. В «Снопі» тільки віршові твори: «Переяславська ніч» Костомарова (дуже слабенька по змісту й мові), «Вечериці» Кореницького (найкращі

вірші; видко великий вплив Котляревського), вірші бр. Писаревських, Корсуна та Петренка. Місцевого кольору нема.

В 1848 р. вийшов «Южный Русский Сборникъ» А. Метлинського з поезіями Степ. Олександрова («Вовкулака»), Макаровського («Наталя»), Квітки («Щира любов») і ин.

«Складка» Вол. Олександрова вийшла в 2 книжках— перша в 1887 р., друга в 1893 р. Зміст цілком літературний, вірші й де-кілька оповіданнів. Найкращі речі «Пісня про гарбуза» Олександрова і переклад «Пісня про дзвін» Шіллера, зроблений Білиловським.

В сорокових роках вийшло 4 книжки «Молодика» під орудою Івана Бецького, з літературними статтями на російській мові, здебільше з віршами.

В 1912 р. Микола Міхновський видавав щотижневу газету «Сніп», з невеличкими, але досить гарними статтями та розвідками. Тут писали сам д. Міхновський, Франко, Кост. Бич-Лубенський, Згоральський, Кононенко. Були оповістки про книжні новини, про вистави і концерти. Взагалі часопис був користний. Особливо цікаві коротенькі наукові розвідки Франка (про молитву Костянтина Філософа, про бійку Мстислава з Редедєю). Місцевих оповісток мало, бо саме життя українське було занадто мляве.

В останні роки революції в Харькові, Лебедині, Охтирці, Вовчій виникали і швидко зникали українські періодичні видання, здебільшого слабенькі на культурні й матеріальні сили та засоби. Чимало було докорів що до мови, часом штучної і сухої, з безліччю чужих слів, особливо в соціалістичних виданнях. Найкращим часописом

було щотижневе «Вільне Слово» Хоткевича з гарною мовою і цікавими статтями самого видавця.

В 1918 р. «Союзбанк» почав видавати журнал «Позашкільна Освіта» на двох мовах (рос. і укр.), при участі видатних місцевих сил.

Преса — велика сила, але не видно, щоб слободські новочасні діячі про неї дуже пеклувались. Для того, щоб газету поставити міцно, бракує матеріяльних засобів і ще більше бракує єднання. Одних партійних прапорів мало, і — очевидно — українська преса на окремих прапорах, якої б вони фарби не були, не вдержиться. Для цього потрібного діла, особливо за-для його поліпшення й поширення годен тільки один загальний прапор — блакитно-жовтої фарби.

Для ознайомлення з побутом, піснями й повір'ями слобожан велике значіння має видання Харківського Истор.-Філологічного Товариства «Сборникъ трудовъ Харьк. Истор.-Филол. Общества». Майже у всіх двадцяти томах є матеріяли, або розвідки про Слобожанщину.

Театр слобожанський — довгі роки був одночасно російським і українським. П'єси йшли здебільше російські, за браком українських і з приводу обрусіння міста. Років з двадцять як театр український цілком відділився від російського і пішов окремим шляхом. Для старих часів харківського театру є дві досить гарні розвідки — одна українського письменника Квітки-Основ'яненка 1841 р. — коротенька, але вельми користна і гарно оброблена (Квітка був директором театру), друга — Миколи Черняєва 1900 р. — цінна наукова праця на ґрунті Квітичної розвідки. По цих працях складений розділ про театр в „Исторії города Харькова» проф. Багалія 1912 р. Отже, хоч і не дуже докладно, російський театр на Слобожанщині має писану

історію, а про український немає нічого, коли не лічити тих уривків, що знаходяться у Квітки та Черняєва. Як жив український театр на Слобожанщині, чи були які місцеві заходи для його поліпшення, хто з місцевих діячів писав п'єси, хто був видатним актером—нічогосінько не зібрано. Коли-коли трапляються в пресі коротенькі рецензії.

Були на Слобожанщині славетні діячі сцени—Щепкин, Рибakov, Милославський, Козельський, Петипа, Федотова, Стрепетова і др.; можна знайти про їх статті й спогади; про українські далеко менше матеріалу, а між тим і українська сцена мала талановитих діячів—Соленика, Щепкина (випадково), Кропивницького, Заньковецьку, Садовського, Саксаганського, Ашкаренка, Суходольського і інших. Не було і досі нема ні окремого будинку для українського театру, ні постійного напрямку і не чути було про якісь особливі громадянські заходи з цього боку.

З Харьковом тісно злучені два ймена видатних українських драматичних діячів—Соленика й Кропивницького.

В сорокових роках славились в Харькові Млотковська, Рибakov, Ладина і Соленик. Останній виступав звичайно в українських п'єсах. Це був талановитий комик. Грав він чудово. Людина була освічена і вдумлива. Портрета його не збереглося. Пашков в своїх спогадах про нього каже, що сама постать його вже була комичною: невеличкий, товстенький, з великою головою, густим чорнявим волоссям, з насмішкуватими очима. Грав він здебільшого приказних, п'яничок, купецьких синків. Кликали його до Петербургу і до Москви, але він рішуче одмовлявся і зостався в Харькові до смерті. Поховали його на Холодногорським кладовищі. Незабором його в Харькові почали забувати, і хтось то на його пам'ятнику зробив напис: „Дивись з неба, Солениче, яка то правда чоловіча“.

Марко Кропивницький (1841—1910), родом з Херсонщини, славетний діяч української сцени, майже такий же її батько, як Котляревський для письменства, часто грав в Харкові і в молоді свої роки, на зорі своєї слави, коли він чудово виконував ролю Стецька в «Сватанні на Гончарівці» Квітки, і в кінці життя, коли він теж чудово грав старих запорожців, осів зовсім в Слобожанщині; помер в Харкові і похований на міському кладовищі по Єпархіальній вулиці, де його могила на головній стежці, що йде до церкви, прикрашена дуже гарним виразним скульптурним бюстом.

В історії українського відродження драматичний театр займає велике місце, а в історії цього театру талановита постать Кропивницького стоїть ніби гранитовий монумент сили й творчости. Кропивницький злучив в собі автора драм, великого сценичного артиста і енергійного організатора і все це віддав на користь українському народові. Певна річ, що тепер театр не може мати такого великого значіння, бо маються вже інші шляхи й інші засоби для здобування духовних національних скарбів. Але й тепер той широкий шлях, що проложив Кропивницький, виводить на нові стежки життя. В пресі зустрічаються цікаві вказівки, що сам народ тепер береться за будовання театру на селі. Поміж селянами виникають вільні драматичні гуртки. Усю працю, від будовання помешкання, сцени, декорацій і т. ин., гурток звичайно проводить власними руками, користуючись часом підмогою місцевих кооперативів¹⁾. Для таких драматичних гуртків, вже численних, занадто потрібні добрі інструктори, показчики та підручники.

¹⁾ „Позашкільна Освіта“, Харк., II, 39.